

Historisch-ecologische reconstructie via mondelinge overlevering – aspecten van de methode

JOËL BURNY

Een van de meest productieve methodes in historische ecologie bestaat erin oudere getuigen te ondervragen over het voormalig gebruik van natuurterreinen. Men ontvangt zo informatie over de toestand van land en water, vegetatie en fauna tijdens hun jeugd. In combinatie met literatuur- en kaartstudie levert deze benadering vaak een mooi beeld op van land en landschap in voorbije decennia. Daarenboven leiden gesprekken met oudere agrariërs, bosbeheerders, molenaars en andere buitenlui tot inzicht in de materiaal- en energietransporten tussen de grote eenheden van het voormalig landschap. Het levert inzicht in het etno-ecosysteem achter de landschappen van weleer. Gesprekken met deze oudere getuigen vergen een bijzondere houding van de onderzoeker. Ze zijn een krachtig instrument in de historische ecologie, maar er is een aantal beperkingen.

Historische ecologie (Dirkx e.a., 1992; Tack e.a., 1993) is het vakgebied dat historische ecosystemen bestudeert, waarbij zowel natuurlijke als antropogene systemen aan bod komen. De nadruk ligt vaak, maar niet altijd, op systemen die thans zijn

verdwenen of gedegenerend. Ze kunnen niet meer met de gangbare ecologische methodes, of niet alleen met die methodes, worden bestudeerd. De hierboven gegeven definitie is reeds twintig jaar oud en moet worden aangepast. Er zijn geen zuiver natuurlijke systemen

§ Droogstaande visvijver te Genk, foto genomen op 31 mei 1905 (Massart, 1912, plaat 66).

§ Het tekort aan stalmest werd verholpen door gele lupine als groenbemester te telen (foto: Wikimedia Commons).

meer. In alle natuurterreinen in Europa is, actueel dan wel in het verleden, een menselijke component aanwezig. Daarom is het beter om de natuurlijke en de antropogene component samen te bestuderen en het begrip ecosysteem te verbreden tot etno-ecosysteem.

Bij de start van een historisch-ecologisch onderzoek is het een goed idee te beginnen met oudere foto's van het gebied waarover men een enquête wil voeren. In het geval van het natuurreservaat De Maten te Genk (provincie Limburg, België) beschikt men bijvoorbeeld over gelokaliseerde en gedateerde landschapsfoto's, gemaakt en uitgegeven door botanicus Jean Massart (1865-1925) (zie Massart, 1910; 1912). Massart besprak bij elke foto kort de vegetatie. Op een van deze foto's zien we nabij de dame grote lisdodde. Deze planten verwelken ten gevolge van de droogstand. In het water bij de greppel groeit drijvend fonteinkruid. De vlakke, droge delen van de vijverbodem zijn bedekt met een dik tapijt van geelgroene zegge/dwergzegge.

Na enquête bij oudere boeren en een viskwerker in Genk en Diepenbeek (Burny, 1999, pp. 159-177) kan veel meer (historisch-ecologische) informatie aan deze foto gekoppeld wor-

den. Het is een zogenaamde *moddervijver* met een weinig stabiele bodem waar constant grondwater uittreedt. Moddervijver is de naam van de zegslui, die zo'n vijver contrasteren met een zandvijver. De laatste is een vijver die bij droogstand een harde minerale bodem vertoont. Beide types dienen voor een andere fase in de teeltcyclus van karpers. De hier afgebeelde vijver staat tijdelijk droog. Het water is afgelaten. Doorheen de vijver slingert zich de centrale greppel waarlangs het water kan wegstromen en waar de vis geoogst werd. Het lijkt er sterk op dat deze vijver na het oogsten van de vis in het najaar van 1904 is drooggelaten. Hij zal pas kort voor de aanvoer van nieuw spijsgoed (tweedejaars vis) in de loop van 1905 opnieuw onder water gezet worden. De grove vegetatie in dergelijke visteeltvijvers werd regelmatig afgemaaid. Dit gebeurde in het groeiseizoen en onder water. Teveel riet en lisdodde schaadt immers de goede opbrengst. Vanwege de weke bodem werd in dergelijke vijvers bij droogstand niet aan akkerbouw gedaan. Dat was wel het geval in zandvijvers. Een ander voorbeeld geeft een beeld uit Linkhout (Limburg) (Massart, 1910, plaat 94). Vooraan bevindt zich een kleine akker, waar

deels aardappelen en deels gele lupine staan. Lange tijd heeft men niet begrepen waarom daar toen zo'n klein veldje gele lupine (*Lupinus luteus*) stond. In het najaar van 2008 gaf een oudere boerin uit het naburige Lummen de uitleg. Om geen geld te hoeven uitgeven aan kunstmest, werd het tekort aan stalmest verholpen door groenbemesting. Een van de groenbemesters was gele lupine. Het zaad werd bij voorkeur niet gekocht, maar zelf geteeld. Om tegen de zomer over voldoende lupinezaad te beschikken om het hele korenland in te zaaien, moest men eerder in het jaar elders lupine telen.

ETNO-ECOSYSTEEM

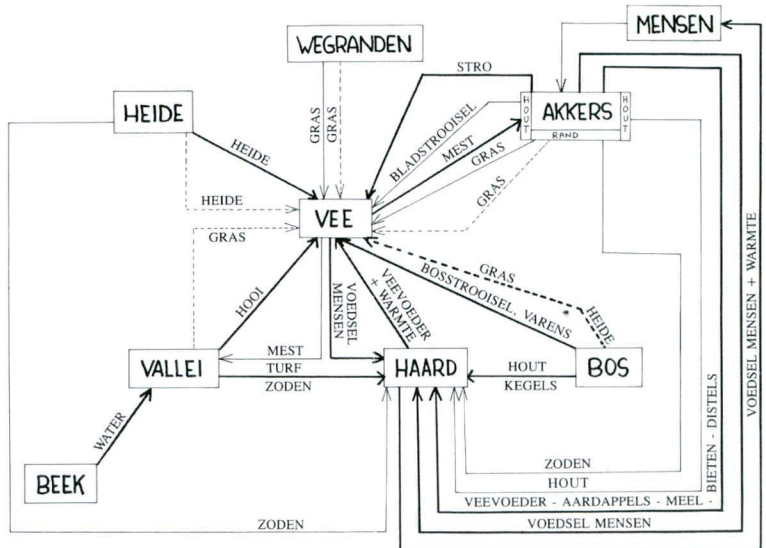
Een etno-ecosysteem is een deels door de mens gestuurd ecosysteem, waar de mens zelf deel van uitmaakt. Een etno-ecosysteem veronderstelt het bestaan, en bestaat bij de wijziging, van enkele natuurlijke ecosystemen binnen een ruimtelijke eenheid. Wanneer men tot voor kort in de groene wereld sprak over 'het functioneren van het landschap' (Burny, 1999, p. 127; Baaijens e.a., 2001, p. 12), dan verwees men naar de werking van een etno-ecosysteem. Elk zogenaamd traditioneel landschap werd in stand gehouden doordat boeren

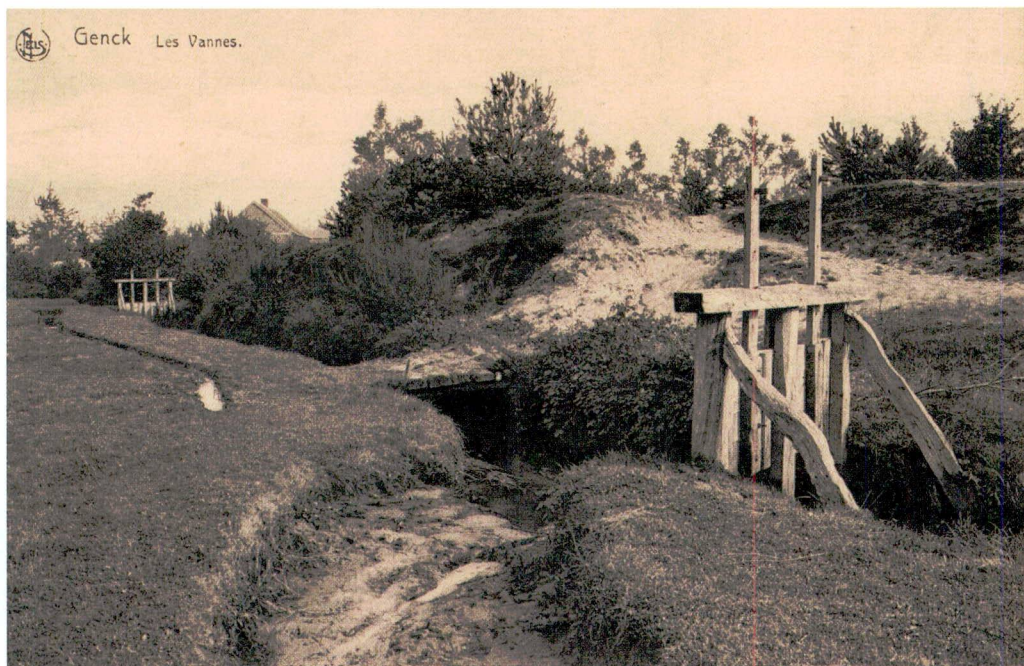
er op regelmatige basis een reeks handelingen uitvoerden. De activiteit in elke landschapelijke eenheid hing samen met activiteiten in andere eenheden. Het landschap, met zijn biodiversiteit, was zo deels het resultaat van de werking van een etno-ecosysteem, dat op zijn beurt beïnvloed werd door beperkingen eigen aan het natuurlijke milieu.

AARD VAN DE VERZAMELDE INFORMATIE

Bij enquêtes onder ouderen, die een historisch-ecologische reconstructie tot doel hebben, verkrijgt men informatie van tweeërlei aard. Enerzijds is er de informatie over de toestand van land, water, vegetatie en fauna. Anderzijds verkrijgt men inzicht in de relaties die de boeren legden tussen de grote ruimtelijke en functionele eenheden van hun etno-ecosysteem. In het geval van de Kempen zijn ruimtelijke eenheden onder meer de beek, het grasland, de heide, de akker en het dennengebied. Functionele eenheden zijn niet op een kaart zichtbaar. Het zijn ecologische eenheden die een rol spelen bij het aandrijven van de materiaal- en energiestromen binnen het etno-ecosysteem. In de Kempen zijn dat onder meer de haard, het vee en de mensen.

Material- en energiestromen tussen de verschillende grote ruimtelijke en functionele eenheden van het etno-ecosysteem van de Limburgse Kempen (provincie Limburg, België) zoals dat functioneerde in de eerste decennia van de 20e eeuw (Burny, 1986).

S Bevloeiingssluisjes op de Stiemerbeek ten noorden van de Hasseltweg te Genck, gefotografeerd voor of ten laatste kort na de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). Via het bevragen van oudere personen kon een heel pakket historisch-ecologisch informatie aan dergelijke foto gekoppeld worden. Uitgebreid verslag daarvan is te lezen bij Burny, 1999, pp. 124-160.

CULTURELE VERSCHILLEN TUSSEN ONDERZOEKER EN RESPONDENT

Bij het benaderen van oudere zegslui uit het landelijk milieu bestaat het risico dat de onderzoeker de culturele verschillen tussen hemzelf en de respondent niet voldoende aanvoelt. Meestal is de onderzoeker formeel geschoold in de stadscultuur van het einde van de 20e eeuw. Hij/zij heeft niet dezelfde band met het land zoals die bestaat bij agrariërs en die nog sterker was bij de niet-gemechaniseerde boer(in) van weleer dan bij de huidige landbouwers. Het is van belang een aantal kenmerken van de cultuur van de respondent voor ogen te houden. De niet-gemechaniseerde boer keek niet naar het landschap zoals dat tegenwoordig begrepen wordt. Hij hield zich bezig met het land, met het vee en met zijn perceel in het kader van zijn bedrijf. Hij kende het begrip landschap niet. Voor de stede-

ling is het landschap een materieel object dat geladen wordt met esthetische of wetenschappelijke waarden. De relatie van de boer(in) tot het land heeft de aard van een subject-predicaat relatie. In het land zal men kenmerken van de cultuur van de boer herkennen. Zonder de zorg van de boer voor de akker en het grasland gaan beide op korte termijn van aard veranderen en kunnen hun functie van voedselleveranciers niet meer waarmaken. De boer was, meest letterlijk en op risico van hongersnood, van zijn land en zijn vee afhankelijk. Omgekeerd kon het vee zonder de zorgen van de boer(in) niet in goede conditie blijven. De goede of minder goede eigenschappen van de boerenfamilie waren te zien aan het land dat ze bewerkte of aan het vee dat ze rondleidde. De relatie van de stedeling tot het landschap heeft de aard van een subject-object relatie. De stedeling is voor zijn fysiek voortbestaan

en moreel welbehagen niet afhankelijk van het land dat hij bestudeert en beschrijft. Hij is er eigenaar noch pachter van. Wat er met het land of landschap gebeurt, houdt voor hem belofte noch bedreiging in.

De relaties binnen één van de opeenvolgende voormalige etno-ecosystemen die op de zandgronden van de Belgische provincie Limburg bestaan hebben, vóór de mechanisatie van het werk op het veld, worden hier schematisch weergegeven. Een ruimtelijke, tevens ecologische, eenheid 'beek' bestond niet voor de grootschalige aanleg ervan in de vroege middeleeuwen. De ruimtelijke eenheid 'vallei' bevatte enkel hooiland, dat door drainage, aanzanding en bevloeiing was aangelegd op de plaats waar zich eerder en spontaan laagveen bevond.

BEPERKINGEN EIGEN AAN DE METHODE

Het is belangrijk te letten op de aard van de hier getoonde eenheden. Het zijn ruimtelijke eenheden zoals ze gegeven zijn door de zeggel. In dit web ontbreekt elke verwijzing naar de dimensie tijd. De auteur heeft herhaaldelijk getracht de informatie over de verschillende handelingen in en transporten tussen de grote eenheden te bekomen als een tijdreeks, met als doel uit de eerste hand een jaarcyclus van het etno-ecosysteem te verkrijgen. Dit mislukte telkens en hoeft ons ook niet te verwonderen. De menselijke geest is prima uitgerust om de ruimte te beheersen, maar heeft veel meer moeite met het vatten van de dimensie tijd.

Boeren en boerinnen uit de niet-gemechaniseerde landbouw hanteren een cyclisch tijdsbegrip, terwijl in de huidige maatschappij een lineair tijdsbegrip domineert. Het bekomen van precieze jaartallen voor concrete gebeurtenissen, zoals het wegvallen van bevloeiing van grasland, gaat beter bij vrouwen dan bij mannen. Vrouwen hebben in de loop van hun leven een aantal goed gemarkeerde momenten, namelijk de geboortes en overgangsrutuelen van hun kinderen. Aan de hand van combinaties daarvan kunnen ze vaak nog op hoge

leeftijd een bepaalde gebeurtenis tot op het jaar precies situeren. Bij mannen ontbreekt deze eigenschap. Bij eenzelfde hoge leeftijd hebben vrouwen bovendien doorgaans een meer heldere geest bewaard dan mannen.

Wanneer mannen en vrouwen op hoge leeftijd thuis bezocht worden en met de ondervrager in gesprek gaan over de onderwerpen die van belang zijn voor historisch-ecologische reconstructie, begrijpen ze spontaan dat hen gevraagd wordt naar hetgeen bestond voor de grote veranderingen die ze in de loop van hun leven hebben zien gebeuren. Wanneer zij daar geen enkele datum bij zoeken noch geven, gaan ze vanzelf herinneringen ophalen uit een korte periode van hun leven. Dat is de periode die bij lange-termijn-onderzoek naar de werking van de menselijke geest wordt aangeduid als de *reminiscence bump* (Brooks, 2011).

Die 'bump' omvat levendige herinneringen uit de levensfase die begint rond 15 jaar en die een tiental jaren duurt. In die periode krijgt de jonge persoon bijna dagelijks te maken met (destijds informele) scholing, met een snelle stijging van het aantal handelingen die hij/zij autonoom kan en mag stellen, eerst in het bedrijf van de ouders en vervolgens in de eigen boerderij. Hij/zij onthoudt uit die periode ongeveer alles wat maar enig belang had.

De zegslui van wie de getuigenissen zijn verwerkt in Burny, 1986, 1999 en 2012, hadden doorgaans school gelopen tot hun veertiende jaar. Tijdens die jaren, en ook nog daarna, kregen ze van hun ouders, grootouders en oudere broers en zussen informeel een uitgebreid pakket kennis en kunde mee. Veel van die informatie is herkenbaar voor de exact geschoolde ondervrager en kan verbaal doorgegeven worden. Voorbeelden zijn hoe je een hooiland maait, laat begrazen, bevloeit en draineert. Of hoe een vlagzeis eruit ziet en gehanteerd wordt. De kennis en kunde was door de zegslui in situatie, aanschouwelijk en vervolgens *hands on* geleerd. Deze kennis, die vaak maar ten dele te boek staat, is bijzonder waardevol en kan vlot gerecupereerd worden. Heel anders is het gesteld met

§ Mondeling worden onderzoekers geïnformeerd over historische situaties, hier is de auteur in gesprek met mevrouw Irma Speelmans (geboren 1914) op 7 juni 2010 in Beverst (Limburg, België).

een tweede categorie informatie. De beslissingen om tot handelen over te gaan, veronderstellen voorafgaande waarneming. Vaak ging het om meervoudige zintuiglijke waarnemingen, die niet opgesplitst en verwoord kunnen worden. Een voorbeeld is het belangrijke antwoord op de vraag naar de precieze dag waarop het gras gemaaid moest worden om er hooi mee te maken. Dat veronderstelt herhaalde waarneming van de toestand van de beemd en evaluatie van de maturiteit van individuele grashalmen. Het grasland moest een zekere kleur vertonen, geur hebben en het gras moest *in de hand kraken*. Dergelijke info kan door de zegslui niet verwoord worden en gaat dus verloren.

In de zelfvoorzienende gemengde bedrijven van de niet-gemechaniseerde landbouw was er arbeidsspecialisatie tussen man en vrouw, tussen jongens en meisjes. Het is dus belangrijk een gemengde pool van respondenten te vinden.

BIJDRAGEN VAN ZEGSLUI EN VAN DE AUTEUR

Bij bezoek aan oudere zegslui is het de onderzoeker die de onderwerpen aanbrengt waarover hij informatie wil bekomen. Het zijn die onderwerpen die later in de gepubliceerde tekst zullen worden behandeld. Op deze

werkwijze bestaan twee aanvullingen. Ten eerste: zegslui brengen extra onderwerpen aan die bij het thema passen, maar waar de onderzoeker niet eerder aan gedacht had. Ten tweede: zegslui wijken in het gesprek af naar onderwerpen die buiten het thema liggen. De eerste uitbreiding kan enkel als een geluk gezien worden. De tweede soort uitbreidingen behoort tot de wereld van de zegspersoon, die tijdens het gesprek door de bezoeker gerespecteerd wordt. Maar bij de verwerking zal de onderzoeker selecteren en alleen die onderwerpen (met hun rijk detail) behouden, die thuishoren in een historisch-ecologische bijdrage. Op een getuigenis is een tweetot-drievoudige controle: de bezoeker werkt niet blind en heeft kennis van de natuurlijke historie van de streek waar hij via zegslui informatie inwint. Ten tweede wordt informatie pas als bevestigd beschouwd, wanneer ze ook is vernomen bij minstens een tweede zegspersoon uit dezelfde ecoregio. In de derde plaats controleren en corrigeren in het ideale geval zegspersonen het opstel dat na een bezoek bij hen werd geschreven. Het proces waarbij de natuurhistorische praktijk- en boekenkennis van de auteur door de bijdrage van zijn zegslui in historisch-ecologische zin gewijzigd wordt, kan gezien worden als een co-

constructie (voor *co-construction in learning*: zie bijvoorbeeld de Engelstalige editie van Wikipedia).

Oral history and historical ecology

Historical ecology can be carried out by way of different techniques. One of them consists in having a series of conversations with former users (farmers, millers, wood wardens, etc) of the area under consideration. When considering human activity in nature reserves or other areas that used to be agricultural land, one should attempt to understand the ethno-ecosystem behind the landscape. Research carried out by biologists or geographers meeting with older inhabitants of rural areas comes with huge potentials but also with some risks. Rural people tend to see the land and its products as a means of living while researchers might be tempted to forget about that. Older as well as younger people tend to convey ecological information on a spatial basis while forgetting the temporal aspects. In traditional society men and women had their own specialized fields of activity and this should be reflected in the composition of the pool of surveyed people. Women tend to keep a better memory into high age. Most of the information given by older people dates from their mid-teens to their mid-twenties. They only can convey part of the knowledge they and their parents needed to run their farms. Part of it can be rendered by words, but part of it never was and is now lost. An historical ecology obtained by means of a series of conversations is no pure rendering of the words and stories of the people involved. The researcher will limit the number and nature of the topics he or she is interested in. This should be done in order to be able to present the reader with a consistent and indeed historical-ecological story. All kinds of information of anthropological or sociological nature will be listened to by the researcher, in full respect of the people he or she meets. But this kind of information will not be included in the final text.

LITERATUUR

- BAAIJENS, G.J., F.H. EVERTS EN A.P. GROOTJANS (2001). Traditionele bevloeiing van grasland. Wageningen, Expertisecentrum LNV, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.
- BROOKS, D. (2011). The Social Animal. Shortbooks Company.
- BURNY, J. (1986). Het landgebruik in en rond de vallei van de Zwarte Beek te Koersel (Limburgse Kempen) in het begin van de twintigste eeuw. In: Het Oude Land van Loon 41, pp. 79-111.
- BURNY, J. (1999). Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950) -Tweehonderd gesprekken samengevat. Natuurhistorisch Genootschap in Limburg, reeks XLII, 1.
- BURNY, J. (2012). Hagen met knoteiken in historisch-ecologisch perspectief. Een voorbeeldstudie in Lummen (Limburgse Kempen, België), Stichting Natuurpublicaties Limburg.
- DIRKX, J., P. HOMMEL EN J. VERVLOET (1992). Historische ecologie: een overzicht van achtergronden en mogelijke toepassingen. In: Landschap 9, pp. 39-51.
- MASSART, J. (1910). Esquisse de la géographie botanique de la Belgique. Recueils de l'Institut Botanique Léo Erréra, tome supplémentaire 7bis. Bruxelles.
- MASSART, J. (1912). Les districts flandrien et campinien. In: BOMMER, CH. EN J. MASSART, Les aspects de la végétation en Belgique. Bruxelles, Jardin Botanique de l'Etat.
- TACK, G., P. VAN DEN BREMT EN M. HERMY (1993). Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie. Leuven.